

PRIRUČNIK KRITIKE

Priručnik kritike

PRIREDILI

Marjan Ivković • Željko Radinković

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU

2023

Priručnik kritike

Biblioteka

DISPUT

ZA IZDAVAČA

dr Gazela Pudar Draško

PRIREDILI

Marjan Ivković • Željko Radinković

RECENZENTI

Sanja Milutinović Bojanić (SVEUČILIŠTE U RIJECI)

Una Popović (UNIVERZITET U NOVOM SADU)

Damir Smiljanić (UNIVERZITET U NOVOM SADU)

© Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2023.

Sadržaj

- 9 Marjan Ivković i Željko Radinković
Uvod
- 15 Željko Radinković i Ivan Nišavić
Dijalog i kritika
- 39 Predrag Krstić
Prosvetiteljska kritika
- 71 Igor Cvejić, Olga Nikolić i Željko Radinković
Transcendentalna kritika
- 99 Predrag Krstić
Kritički racionalizam
- 127 Đorđe Hristov, Mark Losoncz i Ivica Mladenović
Istorijsko-materijalistička kritika
- 157 Igor Cvejić, Đorđe Hristov,
Predrag Krstić i Andrea Perunović
Škola sumnje
- 191 Filip Balunović, Marjan Ivković i Natascha Schmelz
Kritička teorija društva
- 231 Aleksandra Knežević, Katarina Lončarević
i Adriana Zaharijević
Feministička kritika znanja

- 263 **Dorđe Hristov, Adriana Zaharijević i Zona Zarić**
Gospodari i robovi: kritika zasnovana na klasi,
rasi i rodu
- 295 **Aleksandar Ostojić, Milan Urošević i Andrea Perunović**
Kritika u strukturalizmu i poststrukturalizmu
- 331 **Damir Zejnulahović i Đorđe Hristov**
Postkolonijalna kritika
- 355 **Milica Resanović i Srđan Prodanović**
Poreklo i priroda kritičkog u kritičkom realizmu
- 385 **Srđan Prodanović i Aleksandra Knežević**
Kritički aspekti pragmatizma
- 421 **Marjan Ivković i Ana Lipij**
Jezičko-pragmatička kritika
- 465 **Ivica Mladenović, Dušanka Milosavljević i Zona Zarić**
Kritička sociologija
- 495 **Marija Mandić i Ana Kuzmanović Jovanović**
Kritičke studije diskursa
- 537 **Stefan Janković**
Šta se zbiva posle? O postkritici
i akritičkim perspektivama
- 581 **Indeks imena i pojmova**

Kritička sociologija

Ivica Mladenović*
Dušanka Milosavljević†
Zona Zarić‡

Kada je reč o odnosu prema kritici, čitava istorija sociologije može se rezimirati etabliranjem dihotomije: ortodoksna *versus* heterodoksna sociologija. Ovakva podela nije ni nova ni preterano originalna, a ni karakteristična za sociologiju kao samo jednu od društvenih i humanističkih nauka. Kako primećuje kanadski i francuski sociolog Marsel Riu (Rioux 1969: 54), Leon Brunšvic (*Léon Brunschvicg*) je npr. razlikovao „sociologe poretka” i „sociologe progresa”, Pitirim Sorokin (Питирим Сорокин) „analitičku” i „sintetičku sociologiju”, a on sâm izvođi podelu na „kritičku” i „aseptičku sociologiju”.¹³⁰ U temelju pomenuta dva sociološka pristupa društvenoj stvarnosti jeste njihov funkcionalni odnos prema dominantnom poretku, a

* Ivica Mladenović: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

† Dušanka Milosavljević: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

‡ Zona Zarić: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

130 Izvorno značenje aseptičkog, prema Larusovoj Enciklopediji, jeste ideja o celini metoda koji omogućavaju organizmu da se zaštiti od mikroba i da živi i dela autonomno upkros napadima mikroba; u prenesenom značenju, sociologija je ovde, dakle, organizam, a mikrobe predstavljaju vrednosti ili ocene bazirane na vrednostima.

kao figure-modeli izdvajaju se dva klasika, Karl Marks i Maks Veber, odnosno, s jedne strane, Marksova jedanaesta Teza o Fojerbahu u kojoj insistira da su do njegovog vremena filozofi svet samo različito interpretirali, ali da je potrebno da se radi na njegovom menjanju, i, s druge strane, Veberov koncept *Wertfreiheit* koji postulira da sociologija mora da se „oslobodi od vrednovanja”.¹³¹

U suštini, obe ove velike sociološke tradicije okupljaju raznorodne teorijske struje, sa ponekad posve drugačijim, a često i nepomirljivim vizijama društvenog i političkog sveta. Ipak, u osnovi ortodoksnih i heterodoksnih prilaza društvenoj stvarnosti uočavamo i određene zajedničke sadržaoce. Ono što je srodno strujama u okviru ortodoksnе sociologije, odnosno nekritičke sociologije ili sociologije poretka, jeste da se uglavnom fokusiraju na izučavanje mikro i mezo društvenog nivoa, kao što je npr. slučaj sa fenomenolozima i simboličkim interakcionistima, a čak i u slučaju makroteorijske kritičke perspektive u odnosu na pojedinačne društvene fenomene, nikada se ne dovode sami temelji etabliranog

131 U francuskoj sociologiji nemački pojam *Wertfreiheit* — čije bi značenje bilo „sloboda od vrednovanja”, ili „nenametanje vrednosti” (fr. *liberté par rapport aux valeurs*) — najčešće se prevodi kao „aksiološka neutralnost”. Izraz „aksiološka neutralnost” (*axiological neutrality*) u Francuskoj npr. nakon Drugog svetskog rata iz SAD (kada se Veber prvi put i prevodi na francuski jezik), preuzima konzervativni politikolog Žulijen Frund (*Julien Freund*) koji je u kontekstu hladnog rata i pojačanog političkog angažmana marksističkih intelektualaca ovakvim prevodom nastojao da dodatno podvuče razliku Vebera u odnosu na Marksa. Sličnu motivaciju, samo u suprotnom pravcu, možemo uočiti i u domaćem kontekstu, kod domaćih sociologa marksista, koji su rečeni koncept preveli kao „vrednosna neutralnost” i značajno mu proširili značenje u odnosu na ono izvorno, s namerom da se načini dodatna demarkacija u odnosu na Karla Marksa. Veber je, u stvari, u jednom sasvim specifičnom nacionalnom kontekstu, pledirao za sociološku apstinenciju od afirmisanja političkih vrednosti u akademskom radu, jer, iz njegove perspektive, takav pristup „podvrgava studenta pritiscima koje on nije u stanju procijeniti niti im se suprotstaviti” (Guldner 1986: 16). O kontroverzama oko shvatanja Veberovog koncepta „vrednosne neutralnosti” videti Weber, Kalinowski 2005.

poretka u pitanje, a često se odbacuju, pod plaštom „aksiološke neutralnosti”, ili bar „nepolitičnosti nauke”, svaki profetizam i intelektualni moralizam, to jest ideja o tome da sociologija treba da pruža znanja koja bi nudila neku vrstu recepta za (radikalne) društvene promene.

U okviru ove struje nalazimo predstavnike ne samo metodološkog individualizma, već i metodološkog kolektivism/holizma. Kao ključna figura prvog pravca najčešće se izdvaja Maks Veber, dok je najrenomiraniji predstavnik druge struje Emil Dirkem.

Ideja „vrednosne neutralnosti” podrazumeva da naučnik mora da se fokusira — bazirajući se na empirijskim istraživanjima i preciznom sleđenju naučnih metoda — na opis i objašnjenje činjenica, uz isključivanje vrednosnih sudova o tim činjenicama. Drugim rečima, naučna pozicija je pozicija objektivnih reprezentacija, odnosno pozicija neutralnosti u odnosu na afekte i politički angažman. To, samim tim, podrazumeva apstinenciju i od bilo kakvih normativnih, odnosno teleoloških elemenata. U najkraćem, iz ove perspektive, moguće je praviti kvalitativnu razliku između čisto naučnih sudova, zasnovanih na racionalnom istraživanju društvenog sveta, i vrednosnih sudova, u čijoj se osnovi nalaze afekti, uverenja, verovanja, odnosno vannaučni činioici. Sociolog, u tom ključu, postaje neutralni tumač, „dekoder”, „dešifrant” sposoban da se izmesti iz socijalnog i političkog konteksta koji ga okružuje, potpuno neutralizuje njegove uticaje, to jest svoj naučni habitus, i oslobođen svake ideologije, nepristrasno tumači društvene fenomene.¹³²

¹³² Maks Veber, kome se pripisuje ideja o „vrednosnoj neutralnosti”, ovaj princip nije primenjivao ni u svojim sociološkim studijama (kvalifikujući npr. u kasnijoj fazi svoga stvaralaštva kapitalizam kao „gvozdeni kavez”, ili neprestano iznoseći vrednosne sudove u odnosu na određene društvene fenomene), a da ne govorimo o tome da je bio politički angažovan, kao član Nemačke demokratske partije, ali i kao ekspert koji je svoja naučna znanja koristio kao koautor Ustava Vajmarske Republike. Veberov nastavljajući i jedan od napri-znatijih francuskih sociologa XX veka, Rejmon Budon (*Raymond*

Iako i Dirkem s Veberom deli ideju da sociologija treba da bude „čista nauka”, neopterećena političkim uplivima, on jasno ističe da je zadatak takve nauke rešavanje konkretnih društvenih problema i zadovoljavanje potrebe ne samo za saznanjem, već i za akcijom. Njegovo shvatanje sociološkog poziva podrazumeva da ova nauka ne treba da se limitira na akademsku sferu, već se mora obraćati čitavom društvu, šta više, čitavom čovečanstvu. „S takve bih govornice morao da govorim”, egzaltirano je uzviknuo prolazeći pored vrata Bogorodičine crkve u Parizu (Mimica 1995: 102). Sociolog je tako — usput denuncirajući glavnu konkurentsku viziju društvenog sveta u vidu socijalizma kao političku doktrinu (videti Mladenović 2018) — istovremeno na sebe preuzeo ulogu proroka ne samo nove laičke religije, nego i „solidarizma”, i pod „naučnim plaštom” sociologije za cilj je imao izgradnju idejnih temelja koji bi pomogli stabilizaciji kapitalizma i francuske Treće Republike.

Maks Veber i Emil Dirkem bili su konzervativni liberali, i u tom ključu je razumljivija njihova vizija „čiste nauke”, odnosno nauke koja je navodno neopterećena politikom, iako se istovremeno stavlja u službu legitimacije i reprodukcije postojećeg poretka. S druge strane, heterodokсна sociologija, u svojim osnovama sadrži (radikalno) kritičku perspektivu u odnosu na etablirani poredak, ali i u odnosu na dominantne vizije društvenog sveta kojima se opravdava taj poredak. U tom smislu nije neobično što se upravo ovi pravci u sociologiji označavaju kao kritička sociologija. Imajući u vidu da glavne figure kritičke sociologije, Karl Marks i Pjer

Boudon), ide još dalje u ovakvom pristupu, predlažući podelu između četiri sociološke funkcije: „kognitivna” (Tokvil, Veber, Dirkem), „kritička/angažovana” (on tu pre svega misli na marksističku i burdijeovsku tradiciju), „izražajna” (sociolozi-pisci čije su stvaralaštvo sociološki eseji) i „komercijalna” (sociolozi koji daju savete u komercijalne svrhe). Cilj ove njegove podele je da pokaže da je „kognitivna”, ili „saznajna sociologija”, jedina „naučna sociologija”, odnosno sociologija koja zaslužuje da nosi to ime (uporediti Boudon 2002).

Burdije, u manjoj ili većoj meri brane političke principe levice, koja koncept političkog širi ne samo na društveni, već i na privatni život, nije nerazumljivo što u njihovim shvatanjima društvenog sveta nema prostora za radikalnan rez između nauke i politike.

Za razliku od Dirkema i Vebera, Burdije, baš poput Marksa (iako u burdijeizmu nema teleološkog elementa), otvoreno ističe političke implikacije svoje teorije i pledira za to da njegov naučni poduhvat služi obespravljenima da bolje razumeju smisao svoga delanja i da se, zahvaljujući tome, izvuku iz kandži dominacije i determinizama koje im je društvo namenilo samim rođenjem unutar određene društvene klase. Kako kaže Žak Bide (*Jacques Bidet*) „Burdije upreže 'globalnu' ambiciju marksizma (kako bi povezao ekonomiju i istoriju), ali u okvirima 'sociologije', to jest teorije društvenih odnosa, a ne više 'istorijskog materijalizma', čija je odlika bila da obradi kompleks veza između društvenih odnosa i poizvodnih snaga” (Bidet 2001: 407).

Uz sve razlike među njima (videti Mladenović 2023b), Burdijeova se misao gradi ujedno i protiv i zajedno s Marksom, tako da se on pojavljuje kao naslednik i nastavljač Karla Marksa, (uporediti Mauger 2012) u meri u kojoj se njegova kritika naslanja na ključne principe marksističke kritike, i to u više slojeva:

- a) *Istoricitet* i odbacivanje raznih pokušaja da se naturalizuju proizvodi ljudske istorije;
- b) *Empirijsko-teorijski pristup*, odnosno odbacivanje teorizma kao oblika spekulacije i idealizma, uz ideju da teorija mora biti izgrađena kroz analizu prakse i suočavanje sa iskustvom na terenu;
- c) *Relacionizam*, odnosno dijalektičko mišljenje, koji se baziraju na ideji da svaki društveni fenomen učestvuje u jednom sistemu odnosa koji je u pokretu i u evoluciji;
- d) *Konfliktualna perspektiva* koja postulira da „istinu” treba tražiti u analizi nejednakosti i društvenih sukoba,

odnosno u odnosima moći i dominacije. „Društvene konfiguracije su, u svim vremenima i na svakom mestu, proizvod borbi — klasnih borbi u istorijskoj perspektivi kod koautora Komunističkog manifesta, odnosno borbi za klasifikaciju koje prevazilaze okvire klasa, istovremeno ih podrazumevajući, kod autora Distinkcije” (Wacquant 1996a: 88).

Iako se — dodaćemo — jedan od tri klasika sociologije, Marks, u strogom smislu reči ipak teško može klasifikovati — primarno — kao sociolog. Iz tog razloga, kao i iz razloga globalnog naučnog uticaja (videti Mladenović 2023a), odnosno činjenice da njegova misao predstavlja jednu od najjačih misli druge polovine xx veka (uporedi Corcuff 1995), Pjer Burdije je poslednjih decenija postao glavno ime kritičke sociologije, štaviše, kao što se „kritička teorija” vezuje za Frankfurtsku školu, kada kažemo „kritička sociologija” mislimo na Burdijeovu sociologiju (uporediti npr. Accardo 2021; Ivković 2023; Hoarau 1996; Erison 2013; Renault 2012). U nastavku ćemo se iz tog razloga fokusirati na osnovne elemente Burdijeove kritičke sociologije.

Odnos nauke i politike u Burdijeovoj sociologiji

Druga polovina šezdesetih, te čitave sedamdesete godine xx veka u Francuskoj obeležene su razvojem različitih kritičkih pravaca inspirisanih marksizmom. Najdominantniji među njima su svakako Altiserov (*Louis Althusser*) filozofski projekat marksističkog strukturalizma, odnosno originalnog čitanja Marksove teorizacije odnosa između *baze* i *nadgradnje* (koji će u tom periodu početi da dominira francuskim akademskim i intelektualnim poljem na levisi), kao i Sartrov (*Jean-Paul Sartre*) egzistencijalistički, odnosno fenomenološki marksizam. Interesantno je da su ovi pristupi, iako pod zajedničkim okriljem marksizma, polazili sa sasvim različitih epistemoloških pozicija: dok je Altiser branio perspektivu

strogog metodološkog holizma, Sartr je svoj teorijski aparat razvio na temeljima jednog originalno postavljenog metodološkog individualizma. U tom momentu se pojavljuje i Pjer Burdije, koji želi da svoj teorijski sistem postavi kao alternativu ne samo u odnosu na pomenute dve heterodoksne struje u okrilju filozofije, već i u odnosu na Levi-Strosov antropološki strukturalizam, ali i na ortodoksnu sociologiju poretka, koju su u tom periodu oličavali istorijska sociologija i empirizam.

Naime, francuskom sociologijom 1960-ih godina dominirale su dve struje: s jedne strane, sociolozi okupljeni oko Rejmona Arona (*Raymond Aron*) i Žorža Gurviča (*Georges Gurvitch*), primarno su zainteresovani za istoriju sociologije, za makrosociologiju i s teorijskom ambicijom, dok empirijsku sociologiju tretiraju kao fenomen uvezen iz SAD. S druge strane, u novoformiranim naučnim centrima i laboratorijama sve je više empirijskih sociologa koji nekritički koriste empirizam i teorijski sistem američkih funkcionalista, na prvom mestu Roberta Mertona (*Robert K. Merton*) i Pola Lazarsfelda (*Paul Lazarsfeld*). Burdije radikalno raskida sa utemeljenim pristupom koji je do tada obeležavao ove dve sociologije, ističući zahtev za integracijom razvijanja (filozofskih i socioloških) teorijskih koncepata, izvođenja (metodološki raznovrsnog i s antropologijom tesno povezanog) empirijskog istraživanja i ugrađivanja kritičke pozicije u samu suštinu zadatka sociološke profesije (Boltanski 2011: 18).

Pjer Burdije tako, u saradnji sa Žan-Klodom Šamboredonom (*Jean-Claude Chamboredon*) i Žan-Klodom Paseronom (*Jean-Claude Passeron*), povezujući saznanja iz srodnih humanističkih nauka i inspirišući se dirkemovskim projektom sociologije kao teorijsko-empirijske „totalne nauke” o čoveku kao društvenom biću, 1960-ih radi na reizgradnji francuske škole sociologije i izgradnji sopstvenog sociološkog projekta koji bi bio osovina te škole. Inspirišući se delom Emila Dirkema, Burdije pledira za koncept jedinstvene društvene nauke, i, generalno, tretira kao „veštačke” i partikularnim interesima vođene podele između humanističkih i društvenih nauka. Takođe,

negira i podele na posebne i nezavisne domene istraživanja koje su, vođene vannaučnim razlozima, etablirali sami sociolozi.

Nije, na tom tragu, neobično što u njegovom opusu uviđamo veliki broj naizgled nespojivih istraživačkih predmeta: od roditeljstva, medija, univerziteta, intelektualca, preko religije, ekonomije, sporta, države, jezika, politike, pa do društvenih klasa. Iz tog razloga, Burdijea je teško podvesti pod domene sociološkog stvaralaštva koji su u poslednjih nekoliko decenija sve autonomniji, poput sociologije obrazovanja, porodice, politike, saznanja, intelektualaca, itd. Njegov model mišljenja, dakle, nije rezultat istraživačkog rada u okviru nekog posebnog sociološkog domena, već nastaje kao deo projekta sociologije kao sveobuhvatne društvene nauke.

Osim toga, Burdijeova koncepcija sociologije kao *borilačke veštine*¹³³ predstavlja, u određenom smislu, jedan od odgovora na temeljnu krizu u kojoj se savremena sociologija našla krajem prošlog milenijuma (Mitrović 2020: 184). Nakon sloma socijalizma i pada Berlinskog zida, te tokom procesa urušavanja tekovina država blagostanja, kritički intelektualci nestaju sa scene, ustupajući mesto sve brojnijim ideolozima poretka, pri čemu je autonomija nauke bila ugrožena najizrazitije do tada (Birešev 2013: 165). Ove promene u naučnom i intelektualnom polju pratila je i promena Burdijeovog ličnog institucionalnog akademskog položaja, kao i promena u njegovom pristupu političkom polju i angažmanu. Od distanciranog sociologa koji se s vremena na vreme iz svog kabineta

133 Viktor Land Šamas (*Victor Lund Shammas*) u silabusu predmeta Kritička sociologija Pjera Burdijea navodi da je pravilniji prevod naslova francuskog dokumentarnog filma Pjera Karla (*Pierre Carles*) iz 2001. godine, koji je inspirisan jednom Burdijeovom formulacijom tokom radijskog intervjua *La sociologie est un sport de combat — Sociologija je borilačka veština (martial art)* od uvreženijeg „borilački sport” (*combat sport*), budući da bliže upućuje na veštinu odbrane, a ne agresije ili napada. Pjer Burdije je zapravo u navedenom intervjuu rekao sledeće: „Sociologija je borilačka veština. Ona nam esencijalno pomaže da se branimo, a da pritom ne smemo da zadajemo nedozvoljene udarce” (citat prema Mladenović 2023: 20).

i putem potpisivanja apela oglašava o pitanjima od političkog značaja, koji je pritom izrazito kritičan prema figuri „sveprisutnog intelektualca” kakvu je oličavao npr. Sartr, Burdije i sâm 1990-ih postaje upravo to, uključujući se sve direktnije i intenzivnije u društvene sukobe i političke debate i postajući intelektualac-portparol dominiranih, svojevrsni aktivista-sociolog.

Ovakva dvostruka uloga sociologa naizgled je kontradiktorna. Međutim, sâm Burdijeovo shvatanje sociologije kao kritičke i boričake veštine, „kraljice svih nauka”, te posebno mesto koje pridaje sociologiji nauke i saznanja u otkrivanju istina o svetu, ukazuje na nerazdvojjivost angažovane i naučne pozicije. „Burdije je smatrao da je upravo specifična kompetencija [sociologije] da (raz)otkriva zakone na kojima se temelji naučna proizvodnja, kvalifikuje za angažovanje u intelektualnoj i političkoj areni u kojoj može da ponudi sredstva da se nadvlada dominacija. [...] Dakle, samo moć koja osporava moć uopšte, dakle i sebe kao moć, može da se izbori sa dominacijom” (Birešev 2013: 168–169). Na tragu već pomenute Marksove poslednje, jedanaeste Teze o Fojerbahu: „Filozofi su do sada samo različito tumačili svet, stvar je u tome da se on promeni”, Burdijeov poziv na rehabilitaciju kritičko-saznajne i društveno-humanističke uloge sociologije, dužne da pruži otpor dominaciji, u sebi već sadrži i projekat zalaganja za alternativnu, emancipatorsku sociologiju „sposobnu ne samo da kritikuje postojeće društvo, već i da konstruiše alternativne projekte i odgovore na savremene civilizacijsko-razvojne izazove” (Mitrović 2020: 184). „U Burdijeovom slučaju poduhvat emancipacije je uglavnom zasnovan na praksi same sociologije. U ovom slučaju, sociologija je stoga i instrument za opisivanje dominacije i instrument za emancipaciju od dominacije” (Boltanski 2011: 19).

Pjer Burdije je tokom čitavog života u praksi živeo svoj sociološki angažman kao jedan od oblika političkog angažmana.¹³⁴ To, naravno, nije angažman tradicionalnog političkog

134 Detaljnije ovome videti u Mladenović 2023a: 31–36.

aktiviste, već podrazumeva proces u kojem sociološka saznanja (*connaissance sociologique*)—do kojih naučnik dolazi rukovodeći se principima naučne metodologije—postaju angažovana znanja (*savoir engagé*), koja pomažu pojedincima da bolje razumeju smisao i uzroke svog delanja. Iz njegove perspektive, u meri u kojoj sociologija otkriva skrivene mehanizme dominacije, odnosno mehanizme koji obezbeđuju neprestanu reprodukciju postojećeg poretka, ona objektivno predstavlja pretnju po taj poredak, te se i može definisati kao kritička sociologija.

„Ako sociolog ima ulogu, to bi pre bilo davanje oružja, nego davanje lekcija” (Bourdieu, Chamboredon, Passeron 1984 [1968]). Bez obzira što u prvim decenijama svoje akademske karijere nije aktivan u političkim debatama, Burdije od početka brani dirkemovsku ideju da je uloga sociologije—i ne samo sociologije, već i drugih društvenih nauka—da proizvodi intelektualna oruđa za razumevanje društva, kao i za njegovo menjanje. Njen zadatak je da na osnovu metodičkog proučavanja društvenih fenomena pomogne pojedincima da bolje razumeju determinizme koji ih određuju. U jednoj od svojih prvih studija baziranih na istraživanju celibata u ruralnoj varošici u kojoj je rođen, Burdije jedan od problema posleratne sociologije rezimira na sledeći način: „Sociologija zasluženno prolazi kroz jedan ovako bolan period iz razloga što kao svoj cilj nije postavila otkrivanje kanapa koji pokreće individue koje ona promatra, i jer je smetnula s uma da ima posla s ljudima koji, kao marionete, igraju u igri čija pravila ne poznaju; ukratko: jer nije sebi za cilj postavila da ovim ljudima restituiše smisao njihovog delanja” (Bourdieu 1962: 109).

Međutim, činjenica da sociologija otkriva skrivene društvene mehanizme jeste nužan, ali ne i dovoljan uslov realizovanja njenih sastavnih potencijala. Drugim rečima, da bi operacionalizovali taj zadatak, sociolozi moraju raditi i na

širenju znanja koje proizvode u široj populaciji, a naročito među dominiranim. Jer, kako je to obično slučaj, ukoliko do njenih znanja dolaze isključivo dominantni, onda ta znanja služe primarno njima. Burdijeu je, štaviše, često prigovaran da je pisao stilom koji je nečitljiv i nerazumljiv kulturno deprivilegovanim društvenim individuama, koje su upravo objekti dominacije i samim tim ciljna grupa kojoj se obraća Burdijeova sociologija. Taj proces pretvaranja sociologije u nauku koja bi bila dostupna širim slojevima nije nimalo jednostavan, a njegov glavni rizik je previše simplistička vulgarizacija kojom se ubija sâma naučna poruka (Champagne 2008: 48). Naučni pristup je u srži sociološkog poziva, a nauka — s obzirom na to da se gradi nasuprot zdravorazumskih „istina“, te da osmišljava i sopstvene koncepte i jezik, razumljive malom broju specijalista — ne može bez dodatnog rada biti dostupna široj publici.

Svest o ovome je dugo opterećivala Burdijea, „koji je smatrao da propitivanje o društvenim i političkim (u širem smislu) upotrebama sociologije čini integrativni deo sociološkog zanata” (ibid.: 48–49). Upravo ovakva promišljanja navela su ga da zajedno sa najbližim saradnicima pokrene izdavačku kuću „Razlozi za delanje” („Les Éditions Raisons d’Agir”), čiji bi zadatak bio da okuplja sociologe, ekonomiste, istoričare i druge istraživače iz društvenih i humanističkih nauka, koji bi — naoružani aktivističkom voljom da obezbede elemente za promišljanje neophodne za političku akciju — u knjigama malog, najčešće džepnog, formata, koje su pritom dobro dokumentovane, približili rezultate naučnih istraživanja široj populaciji. Na stranicama ove izdavačke kuće stoji sledeća Burdijeova izjava:

Ponuditi instrumente za razumevanje, odnosno instrumente za slobodu, koji su produkt međunarodnih istraživanja u različitim oblicima, od književnog do naučnog, pri čemu će glavni kriterij biti kvalitet radova, novine koje oni donose, strogost njihovog pristupa [...] u bavljenju

najtežim i najaktuelnijim problemima mišljenja i akcije, to je cilj ove kolekcije koja nastoji da objedini zahteve strogosti klasicizma (preneseno: strogost naučnih zahteva, *prim. aut.*) i drskosti avangarde. (Opis na sajtu izdavačke kuće *Les Éditions Raisons d'Agir*)

Prve dve knjige u izdanju izdavačke kuće „Razlozi za delanje”, Burdijeova *O televiziji* (1996) i Alimijeva (*Serge Halimi*) *Novi psi čuvari* (1997), postaće bestseleri u Francuskoj krajem xx stoleća. Nakon njih, uslediće i nekoliko novih izdanja u istom formatu u kojima će Burdije nastojati da na svima razumljiv način približi rezultate svojih socioloških istraživanja. Među njima se naročito izdvajaju dve knjige, koje su u Srbiji prevedene u izdanju Zavoda za udžbenike: *Signalna svetla 1: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji* (izvorno napisana 1998); *Signalna svetla 2: za evropski društveni pokret* (izvorno napisana 2001).

„Sociologija je, od svog postanka [...] dvostruka, dvolična, prurušena nauka; morala je da se prikriva, odriče i negira sebe kao političku nauku kako bi bila prihvaćena kao univerzitetska nauka” (Bourdieu 1980: 48). Suština Burdijeovog predloga zajedništva i sadejstva sociološke i političke delatnosti, iznova se ističe upravo u (samo)kritici. On podstiče političke pokrete i politički angažovane pojedince uopšte, da zauzmu kritički stav za koji veruje da bi trebalo da obeleži zdrave socio-antropološke studije: „ostaje činjenica da će najbolji politički pokreti neizbežno proizvesti lošu nauku, i, dugoročno, lošu politiku, ako nisu u stanju da svoje subverzivne dispozicije pretvore u kritičku inspiraciju — kritičku prvenstveno prema sebi (Bourdieu 2001: 114, prema Croce 2019: 29).

Uprkos tome što je sociologija u Burdijeovoj perspektivi suštinski politička nauka, on, baš kao i Dirkem, smatra da njena politička funkcija leži pre svega u činjenici da kroz

oruđa i informacije koje nudi, građanima omogućuje da bolje shvate društveni svet u kojem žive, odnosno svoje mesto u njemu, što je nužan, ali ne i dovoljan uslov za političko delanje i menjanje pravila igre koja determinišu etablirane odnose moći i omogućavaju reprodukciju društvenih odnosa baziranih na dominaciji. Drugim rečima, iako je za Burdijea sociologija nesumnjivo kraljica svih nauka koja zaslužuje posebnu autonomiju, on nije smatrao da je njen sazajno-kritički doprinos emancipaciji dovoljan uslov društvene promene. Naime, on je bio svestan mehanizama delovanja u okviru političkog polja i uloge političkih delatnika, te je zagovarao uspostavljanje nove vrste odnosa između sociologa i progresivnih društvenih pokreta: „osmisliti novi oblik organizacije koji bi uspeo da okupi istraživače i aktiviste u jednom kolektivnom kritičkom i pregalačkom radu, koji bi vodio nekim novim oblicima mobilizacije, politizacije i akcije” (citat prema Mitrović 2020: 187).

Važno je, ipak, podvući da se sociologija iz Burdijeove perspektive zadržava na proučavanju onoga što je bilo i što jeste, ali ne i onoga što će biti, odnosno ne bavi se predikcijom povezanom s političkim ciljem. Njegova sociologija, drugim rečima, uprkos odbacivanju principa vrednosne neutralnosti i nedvosmislenom stavljanju na stranu „prezrenih na svetu”, ne sadrži eksplicitno teleološki element (iako se dokidanje principa dominacije, koji se vidi kao izraz socijalnog nasilja, negde implicitno podrazumeva u širem smislu kao željena posledica), a onda posledično nema ni zakona istorijskog razvoja, kao ni subjekata društvenih promena (iako iz duha Burdijeovog pristupa možemo da pretpostavimo da bi to morali biti dominirani društveni slojevi).

Ipak, iako se Burdije kao sociolog, to jest u svojim sociološkim knjigama, zadržava na kritici postojećeg stanja i ne daje nacrt kako prevladati etablirani poredak i neutralisati mehanizme dominacije kao pokretačke principe tog poretka, kao intelektualac—to jest kao učesnik u debatama u kojima se u okviru polja ideološke borbe zauzimaju pozicije

u odnosu na goruća politička pitanja — Burdije koristi svoja sociološka znanja i jasno se određuje u toj ideološkoj borbi, ne zagovarajući samo sopstvenu poželjnu viziju društva, već i nudeći određena rešenja za prevazilaženje datih političkih problema. Ovde nema nikakve kontradiktornosti, jer je „istorija sociologije istorija angažmana. [...] To je u suprotnosti s onim na šta nas navodi lažna ideja o 'vrednosnoj neutralnosti', veštački razdvajajući naučni rad koji proizvodi znanja (*scholarship*) i angažman, čija je uloga da ista uvede u polje javnosti (*commitment*)” (Hiegle, Jacquot 2017: 5).

Zadaci kritičke sociologije

Burdijeovo jasno pozicioniranje na ideološko-kritičkom planu predstavlja svojevrsnu etiku naučnog rada koja prožima čitav njegov opus. Refleksivna sociologija, koja je prvenstveno refleksivna u odnosu na samu sebe kao nauku, na samog naučnika i na društvo koje analizira — najbolje predstavlja svu specifičnost Burdijeovog pristupa. Kritičan prema američkoj sociologiji, filozofiji, antropologiji, postmodernističkom relativizmu, neoliberalizmu, intelektualizmu, krutom subjektivizmu, objektivizmu, sholastičkoj narcisoidnosti, ideji neutralne i „čiste” nauke, binarnostima i (lažnim) dihotomijama, Burdije se svojom teorijskom koncepcijom kritičke sociologije uhvatio ukoštac sa nizom dominantnih paradigmi kako na naučnom, tako i na političkom planu.¹³⁵ Isticao je, na primer, da do tada dominantnoj, američkoj sociološkoj tradiciji, nedostaje kritika institucija, a prvenstveno same sociološke institucije (Bourdieu, Wacquant 1992: 72).

U svom radu nastojao je da konceptualno obogati sociologiju pojmovima poput *habitusa*, *ekonomskog*, *kulturnog* i *socijalnog kapitala*, *simboličkog nasilja* i *društvenog polja*, i

135 Burdije u ovom kritičkom poduhvatu, naravno, nije bio usamljen. Videti recimo konvergencije i divergencije u pristupima Pjera Burdijea i Mišela Fukoa (*Michel Foucault*) (Zarić 2023).

na taj način omogućiti jednu kritičku *sociologiju sociologije*. U eseju *Učesnička objektivacija* (2003) Burdije prvi put eksplicitno govori o značaju pozicije teoretičara koji posmatra određenu praksu ili oblast, ističući potrebu za (samo)kritičkom refleksijom o sopstvenoj teoretičarskoj praksi. Kulminacija ovog promišljanja nalazi se u njegovom poslednjem, nedovršenom delu, *Nacrt za autoanalizu*.¹³⁶ Burdije tu ukazuje da je jedan od ključnih aspekata istraživačke metodologije upravo sposobnost teoretičara da objektivizuje ono što sâm radi kao posmatrač, te da će učiniti grešku projekcije nad predmetom proučavanja ukoliko nema svest o njoj.

„Predmeti naučnog posmatranja nisu unapred dati, već ih konstruiše sam posmatrač, a njegovo/njeno opažanje je

136 U predgovoru ovom delu Burdije iznosi razloge zbog kojih se opredelio za jedan ovakav poduhvat i po čemu se on razlikuje od autobiografije: „Zašto i, pre svega, za koga sam ovo pisao? Možda da obehram biografije i biografe, a da istovremeno iznesem, što je za mene svojevrsno pitanje profesionalne časti, one informacije koje bih ja voleo da sam nalazio kada sam pokušavao da shvatim pisce ili umetnike iz prošlosti, i da pokušam da refleksivnu analizu odvedem dalje od onih opštih otkrića do kojih dovodi sama naučna analiza; sve to a da ne podlegnem iskušenju (veoma snažnom) da demantujem ili opovrgavam krivo predstavljanje ili klevete na moj račun, da bilo koga razuverim ili iznenadim. Međutim, pisao sam takođe, a možda i najviše, za svoje najmlade čitaoce, za koje se nadam da će kroz ovu priču o istorijskim uslovima u kojima se oblikovao moj rad, i koji su sigurno iz raznih uglova veoma različiti od onih u kojima se oni nalaze, uspeti da dožive ono što sam ja osetio svaki put kada sam u svom radu iole uspevao da 'zauzmem gledište autora', kako je govorio Flober, to jest da se u mislima postavim na mesto koje je on, pisac ili slikar, isto kao i radnik ili službenik, zauzimao u društvenom svetu: onaj osećaj da spoznajem neko delo i neki život u nužnoj dinamici njegove realizacije i da tako mogu da ga aktivno prisvojim, više u smislu simpraksije nego simpatije, u cilju daljeg stvaranja i delanja. Naime, ispostavlja se da istorizacija, paradoksalno, iako stvara distancu, takođe pruža mogućnost da se neki autor, koji čami prepariran u fusnotama nekog akademskog komentara, približi i pretvori se u istinskog saradnika ili, bolje, u 'ortaka' u smislu starih zanata, sa istim trivijalnim i životnim problemima kao i svi (gde ponuditi rukopis, kako ubediti izdavača, itd.)” (Boudrieu 2019: predgovor).

'uvek već' — kako se to kaže u poststrukturalističkom žargonu — prožeto i oblikovano teorijskim opredeljenjima. Nema, dakle, 'čistog' naučnog znanja" (citata prema Spasić, Gorunović 2012: 415), i sociologu je lako da prestane da bude „pristalica" (*adhérent*) (određene partije, sindikata, udruženja), ali mu je zato teško da odbaci „pristalištva" (*adhérences*), to jest ono socijalno ne(polu)svesno koje stoji u osnovi njegove misli (Bourdieu 2012: 172). Zato Burdije predlaže „objektivaciju subjekta objektivacije", odnosno zahteva od istraživača da preispita sopstvenu poziciju i „društveno-istorijsko-kulturne uslove svog formiranja i odlaska na teren, a najviše od svega, uslove mogućnosti svog apstraktnog, teorijskog odnošenja prema praksi, koje sami subjekti te prakse nikako ne mogu sebi dozvoliti, a koje na vrstu znanja o toj praksi presudno i neopozivo utiče" (Spasić, Gorunović 2012: 418).

Burdije ističe da je potrebno bliže usmeriti pažnju na varijable koje utiču na istraživačke metode, a koje su skrivene u mehanizmima koji upravljaju naučnim poljem, odnosno poljem u kojem se teoretičar uopšte priznaje kao naučnik (Croce, 2019: 27). Stoga, zadatak teoretičara je da u sopstvenom polju pronade „skup kognitivnih struktura koje se mogu pripisati specifično obrazovnim iskustvima i koji su stoga u velikoj meri zajednički za sve proizvode istog (nacionalnog) obrazovnog sistema ili, u preciznijem obliku, svim članovima iste discipline u datom trenutku" (Bourdieu 2003: 285, prema Croce 2019: 27).

Burdijeov dvostruki epistemološki raskid — kako sa sholastičkim, tako i sa zdravorazumskim shvatanjem društvenog sveta — upućuje na dve komponente razvoja njegove refleksivne sociologije: predane posvećenosti kako empirijskom, tako i kritičkom istraživanju (Susen 2016: 198). Dok prva komponenta zahteva od istraživača izlazak iz biblioteke u stvarni svet pojava, druga je ključna „ne samo za interpretativni pokušaj da se doksijska predubeđenja i pretpostavke

koje se uzimaju zdravo za gotovo dovedu u pitanje, već i za eksplanatorni poduhvat rasvetljavanja fundamentalnih društvenih sila, posebno struktura moći, čije postojanje u velikoj meri izmiče svakodnevnom shvatanju ljudi o 'obmanjujućem svetu pojavnosti'" (Susen 2016: 198). Drugim rečima, sociologija je, pored sazajne misije otkrivanja i proizvodnje istine o društvenom svetu, sebi pridodala i „ulogu kritičke nauke sebe same, ali i svih ostalih nauka, kao i ulogu nauke koja generalno *kritikuje moć*, pa tako i moć nauke" (citata prema Birešev 2013: 123).

Kritičan prema mogućnosti (vrednosno) neutralne nauke,¹³⁷ Burdije ističe da sociolog koji ništa ne dovodi u pitanje, već je u službi čiste nauke, ne može ni da otkrije istinu o društvenom svetu (Golubović 2005: 15). Ove dve komponente su u Burdijeovoj sociologiji neraskidive, u čemu se sastoji njena snaga: „Najveća vrednost kritičke sociologije, ubeden je Danilo Martučeli, leži upravo u moći da potencijalne derivacije kritike suzbije snagom naučne istine i tako spreči sve neodgovarajuće predstave stvarnosti, uključujući i one koje proizvode kritičke ideologije 'jedina prava kritika dominacije trebalo bi da proizlazi upravo iz naučne spoznaje činjenica i razotkrivanja stvarnosti koju ona omogućava'" (prema Birešev 2013: 168). Odnosno, kritičnost kritičke sociologije ne leži u određenoj ideološkoj (kritičkoj) perspektivi sagledavanja društvene stvarnosti, već je utemeljena na naučnom, sociološkom saznanju iz kog proizilazi. Ujedno, insistiranjem na naučnosti svog pristupa, kritičnost kritičke sociologije „štiti" se od mogućih kritika koje bi je osporavale kao tek jednu od „kritičkih ideologija".

137 Odbrana „neutralnosti" u sociologiji predstavlja odbranu interesa dominantne klase, a „neutralizacija" znači zanemarivanje ili bekstvo od važnih problema: „Rečnik sociologa ne može biti neutralan, kaže Burdije, dokle god postoje klase, jer sama 'klasa' nije neutralan pojam" (Golubović 2005: 15).

Već u samoj postavci zadatka koji Burdije namenuje sociologiji, „da otkrije najdublje zakopane strukture različitih društvenih svetova koji čine društveni univerzum, kao i 'mehanizme' koji nastoje da obezbede njihovu reprodukciju ili njihovu transformaciju” (Bourdieu, Wacquant 1992: 7), ističe se njen kritički karakter. Kritička sociologija treba da interveniše u pitanja od velike važnosti za društvo (Golubović 2005: 15), te razotkrije sve ono što je „skriveno i cenzurisano, o čemu 'tehnokrate' i 'epistemolozi' čute” (ibid.: 14). Zadatak otkrivanja ili raščaravanja odnosa moći i (klasne) dominacije, odnosno nejednakosti na kojima počiva društveni svet, Burdije neraskidivo vezuje uz zadatak kritike, odnosno (moralne) osude takvog sveta: „nema naučne istine ukoliko se ne osudi ono što je skriveno”, te kritički sociolog koji to otkriva „izražava moralnu osudu i revolt protiv izvesnih oblika dominacije i onih koji je brane” (ibid.: 15).

Međutim, kritička komponenta nije nepoznata ni ranijim „standardnim” sociološkim tradicijama. Postavlja se pitanje zbog čega je Burdijeu kritička pozicija bila toliko važna, da je neophodno ugraditi je u samu (re)definiciju sociološke profesije? Imajući u vidu da se ne radi o kritici radi kritike, već o emancipatornom potencijalu koji je francuski sociolog odredio kritičkoj naučnoj praksi, u narednom odeljku pokušaćemo da oslikamo Burdijeovo shvatanje uloge kritike kroz njeno povezivanje sa ciljem društvene promene.

Naime, sociologija je za njega imala jednu izuzetnu poziciju i funkciju u društvu. Ona je, prema Burdijeovoj zamisli, dežurni 'namćor', koji ne 'propoveda preobraćenima', već se obraća svima onima koji žive pod velom neznanja, govoreći im upravo ono što ne žele da čuju — istinu. Ipak, njena uloga se ne iscrpljuje u razotkrivanju, raščaravanju, kritici, osudi; ona na sebe preuzima ulogu 'portparola', i to nekonvencionalnog portparola, koji svima daje sredstva da budu sami svoji portparoli, da govore umesto da budu ti o kojima se govori, i, ne manje važno, koji omogućava

svima da pronađu vlastitu retoriku i kroz nju iskažu svoj doživljaj i, zašto da ne, kritiku društvenog sveta. (Birešev 2013: 167)

U kapitalističkom, klasnom društvu, ono što je skriveno, a što je potrebno razotkriti u pojavnjoj društvenoj stvarnosti, jeste odnos moći i dominacije, te „zavisnost odnosa simboličke moći naspram strukture odnosa političke [i ekonomske] moći” (Golubović 2005: 15). Međutim, treba imati na umu da razotkrivanje postojećih odnosa moći ne implicira istovremeno i razotkrivanje *dominacije*: „Početna karakteristika sociologije dominacije je da one oblikuju sintetički objekat, u smislu da on ne omogućava direktno posmatranje, tako da je njegovo otkrivanje nužno rezultat rekonstrukcije od strane analitičara. Sve što sociologija može posmatrati su odnosi moći” (Boltanski 2011: 1).

Kritika legitimne kulture

Moć vladajuće, dominantne i legitimne klase — moć onih koji imaju najviše ekonomskog, ali i svih drugih oblika kapitala — leži u mogućnosti ove klase da definiše i označava druge, nedominantne grupe i klase kao podređene, te njihove prakse, kulturu, jezik i ukus kao nelegitimne. Ova moć je skrivena zato što se legitiman ukus, diskurs, jezik i kultura dominantne klase predstavljaju i čine kao dato, prirodno i neutralno stanje stvari. „Ono što se uči kroz uranjanje u svet u kojem je legitimna kultura prirodna koliko i vazduh koji se udiše, jeste osećaj legitimnog izbora koji je toliko siguran u sebe da ubeđuje samim načinom izvođenja, kao uspešan blef” (Bourdieu 1984: 91–92).

Legitimna kultura ispoljava se kao prirodna, ali je „prirodnost” u njenom performiranju, ispoljavanju manira ili ukusa iz opsega legitimne kulture privilegija, karakteristična samo za pripadnike viših društvenih slojeva, te ujedno i osnov za distinkciju i dominaciju nad nižim društvenim slojevima. Kroz

koncept legitimne kulture (čiji je tvorac), Burdije nastoji da pokaže kako ukusi nisu prirodni, već društveno determinisani — proizvod obrazovanja. Analizom škole i školskih programa, Burdije ukazuje da se pojedine vrste znanja u obrazovnoj ustanovi vrednuju više od drugih, što ga dovodi do zaključka da u okviru kulture istog društva postoje potkulture koje se onda smatraju manje ili više legitimnim od dominantne, legitimne kulture, što omogućava nosiocu legitimne kulture određeni društveni prestiž. „Dominirani i dominantni su svuda, bez obzira da li su potonji identifikovani kao dominantna klasa, dominantni pol ili, na primer, dominantna etnička pripadnost. Ono što je uključeno ne samo da nije direktno vidljivo, već i uvek izmiče svesti aktera. Dominacija mora biti demaskirana. Ona ne govori o sebi i skrivena je u sistemima čiji su manifestni oblici moći tek njihova najpovršnija dimenzija” (Boltanski 2011: 2).

Samopouzdanje i arogancija, koje Burdije prepoznaje u nastupanju sa pozicija legitimne kulture i ukusa, potvrde su klasne dominacije koja nameće legitimitet određene kulture. Odnosno, klasna dominacija je prikriivena legitimacijom sopstvene kulture, te se svojstva te kulture univerzalizuju njenom institucionalizacijom.

Nije slučajno da se, da bi označio legitimne manire ili ukus, običan jezik zadovoljava da kaže 'manir' ili 'ukus', 'u apsolutnom smislu', kako kažu gramatičari. Svojstva koja se vezuju za dominantne — pariski ili oksfordski 'akcenti', buržoaske 'distinkcije' itd. — imaju moć da obeshrabre nameru da razaznaju šta su 'u stvarnosti', u sebi i za sebe, te karakterističnu vrednost iz koje proizilazi nesvesno pozivanje na njihovu klasnu distribuciju. (Bourdieu 1984: 92)

Burdije će pokazati da je biti u dodiru sa legitimnom kulturom tokom odrastanja privilegija, koja će imati uticaja na kasniju društvenu mobilnost pojedinca, ali i ranije tokom

odrastanja — već u samoj školi: „dominantna definicija legitimnog načina prisvajanja kulture i umetničkih dela favorizuje one koji su imali rani pristup legitimnoj kulturi” (Bourdieu 1984: 2). Ovim Burdije ujedno kritički ukazuje da, iako su obrazovne institucije jedno od ključnih mesta prenošenja legitimne kulture i produkcije dispozicija ka legitimnom ukusu, u okviru samih škola se i van formalnog nastavnog kurikuluma reprodukuju klasne nejednakosti na osnovu nagrađivanja određenog (legitimnog) znanja koje je stečeno van škole, u okviru primarne porodice i njene klasne kulture.

Međutim, dominirani društveni slojevi često ne ispoljavaju nikakav otpor dominaciji, a Burdije je to primetio proučavajući alžirski subproletarijat, pokušavajući da razume zašto su njegovi pripadnici „rastrzani između snažne želje da promene svoj loš položaj i fatalističke rezignacije koja ih desubjektivizira u političkom smislu” (Birešev 2014: 45). Početak Burdijeove ideje o simboličkom nasilju nazire se već prilikom pokušaja odgovora na pitanje o razlozima saučesništva podređenih društvenih klasa u sopstvenoj podređenosti:

[...] Prinudi koja se ustanovljuje samo posredstvom pristanka koji dominirani ne propušta da dâ dominantnom (dakle dominaciji) budući da, da bi mislio njega i da bi mislio sebe ili, bolje rečeno, da bi mislio svoj odnos sa njim, raspolaže samo saznajnim instrumentima koji su im zajednički i koji, budući da nisu ništa drugo do inkorporirana forma strukture odnosa dominacije, čine da taj odnos izgleda kao prirodan; ili, drugim rečima, budući da su sheme koje upotrebljava kako bi posmatrao i procenjivao sebe ili kako bi posmatrao i procenjivao dominantne (visoko/nisko, muško/žensko, belo/crno, itd.) proizvod inkorporiranja klasiranja, takođe naturalizovanih, koje proizvode njegovo društveno biće. (Bourdieu 1997a: 204, prema Birešev 2014: 45)

Ovaj značajan uvid o *pristanku* na odnos moći zasnovan na (subjektivnoj) inkorporaciji (objektivne) strukture odnosa dominacije, čime se sâm odnos moći naturalizuje i „prikriiva”, jedan je od primera čuvenog Burdijeovog premošćavanja naizgled nepomirljive i isključive teorijske dileme objektivizam/subjektivizam. Kako bi izbegla redukcionizam, „[a] dekvatna nauka o društvu mora da obuhvati i objektivne pravilnosti i proces internalizacije objektivnosti, pri čemu se konstituišu transindividualni, nesvesni principi (podele) kojima se agenti bave u svojoj praksi” (Bourdieu, Wacquant 1992: 13). Zastupajući dijalektički stav o „naučnoj objektivnosti”, te insistirajući na proučavanju *praksi*, Burdije ističe interakciju između materijalnih, realno postojećih uslova i iskustava, kao i interpretacija i delovanja pojedinaca, zasnovanih na internalizaciji objektivnih društvenih struktura.¹³⁸

Ujedno, uvid o naturalizovanoj „inkorporiranoj formi strukture odnosa dominacije”, podstiče Burdijea na promišljanje mogućnosti otpora dominaciji, kao konačnom zadatku svoje emancipatorske kritičke sociologije. Problem koji se nameće je—kako artikulisati otpor dominaciji i nasilju u odnosima koje akteri ne percipiraju kao nasilne odnose dominacije. Burdije je smatrao da je potrebno najpre raščarati ovaj kompleksno skriven odnos¹³⁹, kako bi se pojedincima—akterima omogućio prostor za promišljanje mogućih pozicija van internalizovanih shema: „Iako krajnje kritičan prema politikama i programima klasnog i svakog drugog

138 Najbolji primer ove interakcije je sam koncept habitusa: *Habitus* je, prema Burdijeu „princip generisanja strategije koji omogućava agentima da se nose „sa nepredviđenim i stalno promenljivim situacijama [...] sistem trajnih i prenosivih dispozicija koje, integrišući prošla iskustva, funkcionišu u svakom trenutku kao matrica percepcija, uvažavanja i delovanja i omogućava postizanje beskonačno razuđenih zadataka” (Bourdieu, Wacquant 1992: 18).

139 Postavlja se pitanje kako objasniti dominiranim da su dominirani, ukoliko to ne osećaju? Burdijeovi kritičari ukazivali su na problem ovakvog raščaravanja dominacije i (simboličkog) nasilja u odnosima u kojima (dominirani) akteri ne percipiraju dominaciju i nasilje

osveščivanja, Burdije je bio ubeden da samo jasno predočavanje 'datosti' — može da dovede do suspenzije momentalnog pristanka na tu datost, koje može da vodi razdvajanju poznavanja verovatnih odnosa i prepoznavanja tih odnosa" (Birešev 2013: 168).

Za ovaj izazov je posebno važna i Burdijeova refleksivna analitička pozicija u odnosu na predmete njegovog proučavanja, koja prepoznaje značaj opreznosti u zauzimanju pozicije sociologa — naučnika, kako bi se izbeglo zauzimanje pozicije stručnjaka — intelektualca u službi dominantne klase. Prvenstveno, potrebno je osvestiti sopstvenu poziciju u društvenom polju, te kritički sagledati sopstvene aktivnosti. Ova sposobnost nije data, već zavisi od dostupnosti konceptualnih instrumenata za dovodenje u pitanje mogućih uslova zauzimanja određene pozicije (Croce 2019: 28). Radi premošćavanja ovog izazova, Burdije ističe značaj *teorijskog efekta* „društvene semantike” — „objektivacije i posledično proizvodnje novih značenja dominantnog diskursa koji čini stvari vidljivim na određen način i tako proizvodi osnovnu gramatiku društvenog. Resignifikacija čini vidljivim ono što nije vidljivo i čini izgovorivim ono što se ne može govoriti. Kako ljudi *denaturalizuju* i *defatalizuju* dominantno gledište koje konstruiše njihovu mrežu razumevanja, oni mogu da izgovaraju stvari drugačije i da ponude alternativu društvu kakvo jeste" (Croce 2019: 29).

Ovde se najbolje očitava sva ambicioznost Burdijeovog programa kritičke sociologije dominacije u službi emancipacije. Naime, upravo je na sociologu da „raščara" inkorporiranu i naturalizovanu formu dominacije, da je predoči kao datost, kako bi dominiranim akterima otvorio prostor za promišljanje

koje trpe: „Da bi objasnila kako i zašto se akterima dominira, a da to ne znaju, teorija mora pridati veliku važnost iluzijama koje ih zaslepljuju i pozivati na pojam nesvesnog. Inicijalna posledica je da se akteri često tretiraju kao prevarena bića ili kao 'kulturni narkomani', da upotrebimo izraz Harolda Garfinkela. Njihovi kritički kapaciteti su posebno potcenjeni ili ignorisani" (Boltanski 2011: 20).

strategija otpora kroz resignifikaciju (novo, drugačije označavanje fenomena). „Promena, smatra on, zahteva rušenje dominantnog leksikona i izmišljanje novog semantičkog repertoara. Samo na taj način se ljudi privlače da drugačije doživljavaju i klasifikuju svet” (ibid.: 33).

Iako je, kako smo već pokazali, Burdije bio izrazito kritičan prema objektivizmu, odnosno nerefleksivnoj poziciji „eksperta” u koju nepažljivi sociolog može upasti zbog prirode odnosa koji se uspostavlja između istraživača i ispitanika, odnosno predmeta sociološkog istraživanja, Burdijeovi kritičari, poput Boltanskog i Latura, sa jedne strane, tvrde da je i sâm Burdije podlegao objektivizmu, projektujući sopstvenu teorijsku koncepciju na predmete svog proučavanja (*ibid.*: 26). Sa druge strane, kritičari ističu da je ujedno i precenio prosvetiteljsku ulogu koju namenjuje kritičkoj sociološkoj ekspertizi, i samoj sociologiji kao (jedinom) diskursu istine, čime se uslovljava „povećanje asimetrije između prevarenih aktera i sociologa koji je sposoban — i, čini se iz nekih formulacija, jedini sposoban — da im otkrije istinu o njihovom društvenom stanju. Ovo dovodi do precenjivanja moći sociologije kao nauke, jedinog temelja na kojem bi sociolog mogao da zasnuje svoju tvrdnju da zna mnogo više o ljudima nego što oni sami znaju” (Boltanski 2011: 21).

Značaj kritičke sociologije

Kritička sociologija danas ima malo prostora za postojanje — postalo je moderno kritikovati je u ime „sociologije kritike” koja želi „napuštanje kritičke pozicije” (Heinich 1998: 23). Bivši radikalni teoretičari i delatnici uključeni u protestne pokrete (studentski, feministički, antinuklearni, antimilitaristički, antirasistički, itd.) postepeno su razvodnili svoju kritiku utapajući se u socijal-liberalni, odnosno liberalizovani socijaldemokratski konsenzus kojim se više ne dovode u pitanje temelji etabliranog poretka, a oni sâmii postaju eksperti u naučnim savetima vladinih ili nevladinih

organizacija koje se bave pitanjima bilo na makrosocijalnom nivou (rad na *policy paperima* koji se tiču reforme penzijskog i socijalnog osiguranja, redefinisanja ideoloških osnova države, programa privatizacije, ekonomskih strategija itd.), odnosno na mikroidentitetskim nivoima (integracija migranata, međukulturni dijalog, politike pomirenja, itd.).

Na taj način sve više na glavnu scenu stupa oblik ortodoksne sociologije koji pruža ekspertske usluge, politički korektna, savršeno prilagođene zahtevima, odnosno interesima dominantnih ekonomskih i političkih elita. Sve prisutnija je i postmoderna vizija sociologije, spremna da na površan i relativistički način proučava gole grudi, fluidnost samačkog i bračnog života, nova seksualna ponašanja, epohu opšte depresije i lečenja od nje, kult performansa, igre na sreću, modu, sportske strasti, itd., ne postavljajući pritom pitanja o ekonomskoj i društvenoj genezi i uzrocima ovih specifičnih problematika, kao i o globalnom društvenom okviru u kojem one dobijaju značenje, a još manje o vrednostima i političkim implikacijama takvog pristupa. Ova aseptička sociologija, koja je donekle i impresionistička, takođe odbacuje „velike narative”, koji iz njene perspektive više nemaju nikakvu univerzalnu vrednost i pledira za pristup pseudoneutralnog „nezauzimanja strana”, koji se u praksi svodi na zauzimanje strane dominantnih.

Kriza sociologije je danas povezana, dakle, ne samo s epistemološkim, već i sa političkim faktorima koji se nalaze u osnovi nekritičke sociologije. Pad Berlinskog zida, trijumf kapitalističke globalizacije i liberalne ideologije, masovna nezaposlenost i jačanje društvenih rascepa, deregulacija privrede, privatizacija, kao i šira tendencija komodifikacije svih sektora života, postepeno su stvorili osećaj rezignacije, pasivnosti, pa čak i očaja, ne samo kod građanki i građana, već i u akademskom polju. Kapitalizam i „zakoni tržišta” su tako postali svojevrсни metafizički entiteti koji nesmetano uređuju odnose i pravila igre na svim društvenim nivoima. Ova ontologizacija „nevidljive ruke” u poslednje tri decenije, koja

prema Marksovim rečima vodi postvarenju društvenih odnosa proizvodnje, podignuta je na nivo ideološke matrice gotovo svake vizije društvenog sveta.

Ideja da s „definitivnom pobedom” kapitalizma, prema izrazu bivšeg socijalističkog premijera i nekadašnjeg zagovornika radničkog samoupravljanja po jugoslovenskom modelu, Mišela Rokara (*Michel Rocard*), živimo nekakav kraj istorije o kojem je pisao Frensis Fukujama (*Francis Fukuyama*), odnosno da tržište sada predstavlja pokretački horizont našeg vremena, postepeno je tronizovana kao dogma. Polazeći od toga da su u manjoj ili većoj meri „misli vladajuće klase u svakoj [...] epohi vladajuće misli, to jest klasa koja je vladajuća materijalna sila društva istovremeno je njegova vladajuća duhovna sila” (Marx, Engels 1989: 393), nije neočekivano da se relativno mali broj sociologa danas kritički bavi pitanjima klasnih nejednakosti, ekonomske eksploatacije i ugnjetavanja, otuđenjem, komodifikacijom ili potržišljenjem svih sfera društva, kao i ostalim makrotemama koje su preokupirale sociologe između 1945. i krajem 1980-ih.

Navedeni kontekst čini razumljivijim uzdizanje Pjera Burdijea na svojevrsni pijedestal kritičke sociologije, imajući u vidu da su čitavo njegovo sociološko delo i intelektualni angažman redefinisali koncept dominacije zasnovan na metodičnom proučavanju društva u korist društvene većine, razvijajući na taj način svojevrsnu sociologiju (raz)otkrivanja. Njegov eklektički pristup je inovativan i u poređenju sa onima koji su ga direktno najviše inspirisali (Veber, Marks, Dirkem)—u njemu dominira analiza mehanizama reprodukcije društvenih hijerarhija i dominacija, sa jasnim ciljem da se oni proglase produktom društvenog nasilja. Ono čemu nas uči kritička sociologija koju je razvio Pjer Burdije je da postanemo svesniji društvenih determinizama koji rukovode našim delovanjem, ako ne s namerom da ih se potpuno oslobodimo, barem kako bismo počeli da delamo, individualno i kolektivno, ka samotransformaciji (videti Barthe, Lemieux 2005).

Osvestiti odnose dominacije u kojima se nalazimo i koje perpetuiramo, i tom svešću učiniti da snage emancipacije prevladaju snage dominacije, postaje tako glavni zadatak sociologije. Uprkos tome što Burdijeova sociologija ne sadrži teleološki element, odnosno nacrt neke poželjne vizije društva kojem se teži, upravo je ovaj navedeni implicitni emancipatorski cilj — to jest prevazilaženje odnosa dominacije — jedan od njenih najvažnijih elemenata. „Burdijeova sociologija nas navodi da smatramo da sve Bastilje uvek postoje dvostruko, u svetu u kojem živimo i u onom koji živi u nama, i da moramo da napadnemo zidove koji su u nama kao i one koji stoje pred nama, jer svi zajedno čine jednu te istu tvrđavu, tvrđavu uspostavljenog poretka” (Accardo 2021: 30). Dakle, kritički potencijal kritičke sociologije leži u mogućnosti koje ona pruža pojedincima — mogućnosti koja se može opisati jednako kao i izazov koji im postavlja — da i oni sâmi postanu sociolozi, odnosno društveni delatnici oslobođeni, barem delimično, svog društvenog nesvesnog i zdravorazumskih deluzija, odnosno ograničenja koja im postavlja njihov *habitus*, kako bi mogli da delaju emancipatorski.

Bibliografija

- Accardo, Alain (2021), *Introduction à une sociologie critique*, Paris: Agone.
- Barthe, Yannick, Cyril Lemieux (2002), „Quelle critique après Bourdieu?“, *Mouvements* 24: 33–38.
- Bidet, Jacques (2001), „Bourdieu et le matérialisme historique“, u Jacques Bidet i Eustache Kouvélakis (ur.), *Dictionnaire Marx Contemporain*, Paris: PUF, str. 407–421.
- Birešev, Ana (2014), *Orionov vodič: Otkrivanje dominacije u delu Pjera Burdijea*, Beograd: IFDT.
- Birešev, Ana (2013), *Sociologija dominacije Pjera Burdijea*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Boltanski, Luc (2011), *On Critique: A Sociology of Emancipation*, Oxford: Polity Press.
- Boudon, Raymond (2002), „À quoi sert la sociologie ?“, *Cités* 10 (2): 133–156.
- Bourdieu, Pierre (1962), „Célibat et condition paysanne“, *Études rurales* 5/6: 32–135.
- Bourdieu, Pierre (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1980), *Questions de sociologie*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (2012), *Sur l'État*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (2019), *Nacrť za autoanalizu*, Beograd: Karpos.
- Bourdieu, Pierre, Loic Wacquant (1992), *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Champagne, Patrick (2008), *Pierre Bourdieu*, Paris: Editions Milan.
- Croce, Mariano (2019), „The Levels of Critique. Pierre Bourdieu and the Political Potential of Social Theory“, *Sociologica* 13 (2): 23–35.
- Corcuff, Philippe (1995), *Les nouvelles sociologies*, Paris: Nathan.
- Eribon, Didier (2019), „La voix absente: philosophie des états généraux“, u Louis, Edouard (ur.), *Bourdieu: L'insoumission en héritage*, Paris: PUF, str. 111–139.

- Golubović, Zagorka (2006), „Doprinos Pjera Burdijea humanizaciji društvenih nauka”, u Miloš Nemanjić i Ivana Spasić (ur.), *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*, Beograd: IFDT / Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 13–25.
- Guldner, Alvin (1986), *Za sociologiju*, Zagreb: Globus.
- Heinich, Nathalie (1998), *Ce que l'art fait à la sociologie*, Paris: Éditions de Minuit.
- Higale, Jean-Pascal, Lionel Jacquot (ur.) (2107), *Engagement et sciences sociales. Histoire, paradigmes et formes d'engagement*, Nancy: PUN-Editions Universitaires de Lorraine.
- Hoarau, Jacques (1996) „Note sur la critique de la sociologie critique”, *Actuel Marx* 20: 105–116.
- Ivković, Marjan (2023), „Burdijeizam i kritička teorija”, u Ivica Mladenović, Zona Zarić i Milan Urošević (ur.), *Pjer Burdije: radikalna misao i praxis*, Beograd: IFDT / FMK, str. 167–193.
- Marx, Karl, Friedrich Engels (1989), *Rani radovi*, Zagreb: Naprijed.
- Mauger, Gérard (2012), „Bourdieu et Marx”, u Frédéric Lebaron i Gérard Mauger (ur.), *Lectures de Bourdieu*, Paris: Ellipses, str. 25–39.
- Mimica, Aljoša (1995), *Pogled unazad: Monteskje, Tokvil, Dirkem*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Mladenović, Ivica (2018), „Sociologija protiv socijalizma u radu Emila Durkhajma”, *Sociologija* 60 (2): 433–457.
- Mladenović, Ivica (2023a), „Pjer Burdije: sociolog i intelektualac”, u Ivica Mladenović, Zona Zarić i Milan Urošević (ur.), *Pjer Burdije: radikalna misao i praxis*, Beograd: IFDT/FMK, str. 13–41.
- Mladenović, Ivica (2023b), „Burdijeizam i marksizam”, u Ivica Mladenović, Zona Zarić i Milan Urošević (ur.), *Pjer Burdije: radikalna misao i praxis*, Beograd: IFDT/FMK, str. 149–166.
- Renault, Emmanuel. „De la sociologie critique à la théorie critique?”, *Sociologie* 3 (1): 87–89.
- Rioux, Marcel (1969), „Remarques sur la sociologie critique et la sociologie aseptique”, *Sociologie et sociétés* 1 (1): 53–68.

- Spasić, Ivana, Gordana Gorunović (2012), „Terenski rad u filozofiji: Gerc i Burdije kao sagovornici”, *Sociologija* LIV (3): 401–422.
- Susen, Simon (2016), „Towards a Critical Sociology of Dominant Ideologies: An Unexpected Reunion between Pierre Bourdieu and Luc Boltanski”, *Cultural Sociology* 10 (2): 195–246.
- Swartz, David, L. (2003), „From Critical Sociology to Public Intellectual: Pierre Bourdieu and Politics”, *Theory and Society* 32 (5/6): 791–823.
- Swartz, David, L. (2019), „The Emancipatory Potential of Critical Theory: With Bourdieu and Beyond”, *Sociologica* 13 (3): 197–199.
- Wacquant, Loic, (1989), „Towards a Reflexive Sociology: A Workshop with Pierre Bourdieu”, *Sociological Theory* 7 (1): 26–63.
- Weber, Max, Isabelle Kalinowski (2005), *La science, profession et vocation*, Paris: Agone.
- Zarić, Zona (2023), „Pjer Burdije i Mišel Fuko”, u Mladenović, Ivica, Zona Zarić i Milan Urošević (ur.), *Pjer Burdije: radikalna misao i praxis*, Beograd: IFDT/FMK, str. 410–431.